

A Critical Analysis of the Challenges Facing the Preservation of Manuscripts During Military Crises: The Case of the Twelve-Day War

Mahdieh Bod¹, Zahra Raji², Zeinab Rahmani³, Saeed Shafia⁴

1. Assistant Professor, Department of Tourism, Research Institute of Cultural Heritage and Tourism, Tehran, Iran (Corresponding Author).
Email: M.bod@ritch.ir
2. Adjunct Lecturer, Department of Social Policy, Faculty of Social Sciences, University of Tehran, Tehran, Iran.
3. PhD Student in Tourism, Department of Tourism, Faculty of Management and Accounting, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran.
4. Researcher, Research Center of the Islamic Consultative Assembly, Tehran, Iran.

Article Info

 <https://doi.org/10.61882/Athar.4065.2020>

Pp: 131 - 147

Article Type:
Research Article

Article History:
Received: 2025/07/28
Revised: 2025/08/24
Accepted: 2025/09/24

Use your device to scan
and read the article online

Athar Journal

Journal of the Research Institute of Historical Buildings and Fabrics, Research Institute of Cultural Heritage and Tourism (RICHT), Tehran, Iran.

Owner & Publisher:

Cultural Heritage and Tourism Research Institute (RICHT), Tehran, Iran.

Journal Homepage: <https://athar.richt.ir/>

Abstract

Manuscripts, as a valuable and irreplaceable component of cultural heritage, play a vital role in preserving collective memory, sustaining national identity, and transmitting intellectual traditions across generations. However, these priceless treasures are extremely vulnerable during periods of instability and crisis, particularly within the context of armed conflicts, when cultural assets often face destruction, displacement, or illicit trafficking. The present study seeks to diagnose and critically examine the multifaceted challenges associated with the preservation of manuscripts under wartime conditions, focusing specifically on the hypothetical scenario of a military confrontation between Iran and the Israeli regime. Adopting a qualitative research design grounded in the Glaserian model of grounded theory, the study collected data through semi-structured interviews with sixteen specialists and professionals in the domain of manuscript preservation, conservation, and heritage management. The data were subjected to thematic analysis to extract the underlying dimensions and relationships among the identified challenges. The findings indicate that the obstacles to effective preservation can be categorized into five major domains: 1) organizational and managerial factors, including the lack of flexible administrative structures and absence of comprehensive contingency planning; 2) technological and digitalization-related limitations, stemming from inadequate infrastructure and outdated systems; 3) financial and economic constraints, reflected in budget reductions and low prioritization within national policy frameworks; 4) legal and religious ambiguities concerning ownership rights, property regulations, and religious rulings; and 5) ownership-related issues, such as theft, smuggling, and illicit trade in cultural property. Collectively, these interrelated challenges weaken institutional resilience and threaten the survival of collective memory and cultural identity. Consequently, the research recommends key strategic measures—preventive digitalization, human resource empowerment, strengthening of protective legal mechanisms, and enhanced institutional collaboration—to ensure the sustainable and effective safeguarding of this invaluable documentary heritage.

Keywords: Manuscripts, Heritage, Collective Memory, Cultural Resilience, Preservation Pathology, Crisis Management, Digitalization, Preservation Challenges.

Citations: Bod, M., Raji, Z., Rahmani, Z. & Shafia, S., (2025). "A Critical Analysis of the Challenges Facing the Preservation of Manuscripts During Military Crises: The Case of the Twelve-Day War between Iran and Israel". *Athar*, 46(110): 131-147. <https://doi.org/10.61882/Athar.4065.2020>

Homepage of this Article: <https://athar.richt.ir/article-2-2020-en.html>

© The Author(s)

Copyright © 2025 The Authors. Published by Cultural Heritage and Tourism Research Institute (RICHT).

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>). Non-commercial uses of the work are permitted, provided the original work is properly cited.

Introduction

Manuscripts have always been exposed to various threats, ranging from natural deterioration to the challenges caused by insufficient preservation facilities and institutional constraints. During military crises, these threats intensify and, especially through the deliberate targeting of cultural symbols by hostile forces, the danger of cultural erasure becomes a serious concern. Contemporary wars have demonstrated that scientific and cultural centers are often subjected—directly or indirectly—to destruction, while written heritage, as one of the most fragile cultural assets, sustains the greatest losses (UNESCO, 2010). The current wartime situation has generated understandable concerns regarding the protection of cultural heritage, particularly manuscript collections held in governmental repositories. In general, despite the recognized significance of these invaluable treasures, and independent of wartime conditions, preliminary assessments indicate that challenges related to the preservation and management of manuscripts persist. Limited attention has been devoted to their identification, restoration, and utilization. This negligence not only jeopardizes the physical safety of these cultural assets but also doubles the risk of damage and loss during times of crisis such as war. Ensuring the protection and conservation of the nation's manuscripts requires cohesive and coordinated cooperation among subject-matter experts, research groups, governmental and non-governmental organizations, cultural institutions, and mass media. Such collaboration must be organized within a well-structured framework to maximize the use of national and international capacities for preservation, restoration, and dissemination. Systematic efforts in the collection, protection, organization, and public communication of manuscript heritage—based on evidence-driven assessments—can restore the diminished position of these invaluable resources and safeguard them against imminent threats, both during wartime and in peacetime. Accordingly, this paper seeks to examine, in particular, the challenges of safeguarding manuscripts during wartime conditions, while acknowledging that similar preservation challenges exist even under normal circumstances. The initial premise of this study is that the protection and maintenance of manuscripts—especially rare ones—constitute an intrinsic duty of the state in upholding national identity. Naturally, the role of the government becomes even more crucial under crisis conditions such as armed conflicts. Therefore, the present research aims to identify and analyze the major challenges to the preservation of manuscript heritage during war, specifically within the hypothetical context of the twelve-day conflict between Iran and the Israeli regime. The evaluation of these challenges is expected to yield effective policy-oriented strategies to safeguard this cultural legacy and strengthen the foundations of Iran's rich Islamic-Iranian identity.

Discussion

During times of crisis, particularly armed conflicts, manuscripts—as a vital component of written heritage and collective memory—face severe threats. The findings of this study reveal that the challenges of safeguarding manuscripts in Iran can be categorized into five major domains: organizational and managerial, technological and digitalization-related, financial and economic, legal and religious, and ownership and property-related.

In the organizational and managerial dimension, the absence of flexible institutional structures during emergencies, the lack of comprehensive crisis management plans, weak inter-agency coordination, and the absence of preventive policies constitute the main obstacles. One expert noted that “in times of war, everything is reactive; there is no predefined plan or unified directive for prioritizing and transferring valuable collections to safe zones.” This observation indicates that effective manuscript preservation requires structured planning, skilled human resources, inter-organizational coordination, and national-level policymaking.

The technological and digitalization challenges stem from the shortage of portable and secure digitization equipment, frequent power and internet outages, and the lack of trained specialists capable of operating under wartime conditions. The absence of standardized emergency digitization protocols and the risk of cyber intrusion or data destruction further endanger digital archives (UNESCO, 2017).

From a financial and economic perspective, wartime conditions drastically reduce cultural budgets, as national resources are redirected toward military and defense priorities. The resulting funding shortages hinder the procurement of protective equipment, data backup systems, and the retention of technical staff. Dependence on international or governmental financial aid exacerbates the situation during periods of instability or sanctions.

In the legal and religious sphere, uncertainties regarding ownership, endowment status, and religious regulations present additional obstacles. However, Islamic jurisprudence, based on the principle of *al-ḍarūrāt tubīḥ al-maḥzūrāt* (“necessity permits the prohibited”), allows temporary flexibility to protect sacred heritage, provided that respect for sanctity and purity is maintained. Collaboration between clerics and heritage professionals is thus essential in crisis management.

Finally, ownership-related challenges—such as theft, illicit trafficking, and disputes over custody—intensify during armed conflicts. Weak administrative supervision and the exploitation of cultural assets by armed groups for financial or political leverage pose serious ethical and security risks (UNESCO, 2017).

Overall, the findings indicate that despite Iran’s rich civilizational legacy and the recognized importance of manuscript heritage, the lack of shared understanding among policymakers and managers has marginalized preservation efforts during crises, placing this invaluable cultural legacy in persistent jeopardy.

Conclusion

Manuscripts, as a crucial part of humanity’s written heritage, have played a fundamental role in the transmission of knowledge, the dynamism of civilizations, and the formation of national cultural identities. Their significance in the history of thought, as well as in scientific and social developments, has led scholarly centers around the world to regard manuscripts not merely as material or museum artifacts, but as living and active sources for the production and reproduction of knowledge. In this context, Islamic countries—particularly Iran, given its rich civilization, diverse sources, and historical scientific legacy—rank among the most important custodians of these invaluable treasures.

However, the lack of a shared and widespread understanding of the strategic importance of these resources, especially among policymakers, academic institutions, and even cultural intellectuals,

remains a fundamental challenge to their preservation. Cultural heritage reflects the historical memory of nations, and neglecting it constitutes a rupture from the past, weakens social capital, and undermines national identity cohesion. Although many manuscripts have survived natural disasters, wars, plundering, and foreign invasions over the centuries, without systematic collection, documentation, organization, and preservation in specialized centers that meet scientific standards under the supervision of legal authorities, they face severe threats from emerging risks. Drawing on research findings in wartime conditions, several key recommendations are proposed in this regard:

1. **Digitalization Strategy as a Preventive Measure:** Creating digital copies of manuscripts and storing them in secure databases to protect the content in case the originals are damaged or destroyed during war or other potential crises.

2. **Human Resource Empowerment Strategy:** Providing specialized training for staff in libraries, archives, and cultural centers on identifying, preserving, restoring, and emergency-transferring manuscripts, with an emphasis on preparedness during crises.

3. **Comprehensive and Integrated Cataloging Strategy:** Developing an accurate and up-to-date inventory of all manuscripts held in public and private centers to better understand cultural assets and prioritize protective actions in emergencies.

4. **Strengthening Laws and National Policies Strategy:** Enacting supportive legislation and formulating clear policies for the protection of manuscripts in wartime, including establishing legal responsibilities for relevant institutions in their preservation and safeguarding.

5. **Institutional Cooperation and Organizational Coordination Strategy:** Establishing mechanisms for collaboration among cultural institutions, libraries, relief organizations, crisis management authorities, and security agencies to ensure rapid and coordinated responses to threats.

The above solutions combine urgent and strategic measures aimed at the preservation, restoration, and accessibility of manuscripts, ensuring that this invaluable cultural heritage survives for future generations and remains protected against destruction, loss, or illegal transfer. It is hoped that identifying these challenges and presenting the proposed strategies in this research can contribute to more conscious and effective preservation efforts. Moreover, these findings may pave the way for more coherent and responsible policymaking in the field of written heritage under crisis conditions.

Acknowledgments

The authors sincerely thank all those who dedicated their valuable time to participate in this research.

Author Contribution

All experimental observations were collected and analyzed by all authors.

Conflict of Interest

The authors declare no conflict of interest.

تحلیل بازشناسی چالش‌های پیش‌روی حفاظت از نسخ خطی در بحران‌های نظامی: مورد جنگ ۱۲ روزه

مهديه بد^I، زهرا راجی^{II}، زینب رحمانی^{III}، سعید شفیعا^{IV}

I. استادیار گروه گردشگری، پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، تهران، ایران (نویسنده مسئول).

Email: M.bod@ritch.ir

II. مدرس مدعو، گروه سیاست‌گذاری اجتماعی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه تهران، تهران، ایران.

III. دانشجوی دکتری گردشگری، گروه گردشگری، دانشکده مدیریت و حسابداری، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران.

IV. پژوهشگر مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، تهران، ایران.

اطلاعات مقاله

چکیده

<https://doi.org/10.61882/Athar.4065.2020>

نوع مقاله: پژوهشی

صص: ۱۳۱-۱۴۷

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۵/۰۶

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۶/۰۲

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۷/۰۲

کشور ایران، یکی از غنی‌ترین مجموعه‌های فرهنگی و تاریخی نسخ خطی را در اختیار دارد که شامل متون دینی، علمی و ادبی است. این نسخ نه تنها به دلیل محتوای غنی خود، بلکه بنا بر ارزش‌های هنری مانند خوشنویسی و تذهیب، دارای اهمیت ویژه‌ای هستند. شرایطی تحمیلی جنگی در کشور سبب بروز نگرانی‌هایی در این حوزه شده است و ارزیابی وضعیت نسخ خطی در ایران در چنین شرایطی می‌تواند ضمن روشن‌نگری وضعیت دقیق این گنجینه‌های ارزنده به ارائه راهکارهای سیاستی در راستای حفظ بیشتر آن‌ها منجر شود. بدین ترتیب در مطالعه حاضر تلاش شده است با اتخاذ روش کیفی به ارزیابی وضعیت نسخ خطی ایران در شرایط جنگی پرداخته شود. یافته‌های پژوهش حاکی از آن است که وضعیت فعلی نسخ خطی در ایران در این وضعیت با چالش‌های جدی مواجه است که می‌توان آن‌ها را ذیل هشت مقوله کلی ساماندهی و طبقه‌بندی کرد. امکان آسیب‌های فیزیکی ناشی از شرایط محیطی، کمبود منابع مالی و کارشناسان متخصص، پراکندگی نسخ در مجموعه‌های خصوصی و عمومی و فقدان فهرست‌نویسی جامع از جمله این چالش‌های احصاء شده در پژوهش حاضرند. در ادامه راهکارهایی به منظور برون‌رفت از وضعیت فعلی ارائه شده است. این راهکارها شامل دیجیتال‌سازی نسخ، بهبود فهرست‌نویسی، آموزش متخصصان و تدوین سیاست‌های ملی حفاظت است.

کلیدواژگان: نسخ خطی، آسیب‌شناسی، میراث فرهنگی، جنگ نظامی.

فصلنامه علمی اثر

نشریه پژوهشکده اینبه و بافت‌های تاریخی، پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، تهران، ایران.

ناشر:

پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری

ارجاع به مقاله: بد، مهديه؛ راجی، زهرا؛ رحمانی، زینب؛ و شفیعا، سعید، (۱۴۰۴). «تحلیل بازشناسی چالش‌های پیش‌روی حفاظت از نسخ خطی در بحران‌های نظامی: مورد جنگ ۱۲ روزه ایران و اسرائیل». اثر، ۴۶ (۱۱۰): ۱۳۱-۱۴۷. <https://doi.org/10.61882/Athar.4065.2020>
صفحه اصلی مقاله در سامانه نشریه: <https://athar.richt.ir/article-2-2020-fa.html>

مقدمه

نسخ خطی به کتاب‌ها و نوشته‌هایی اطلاق می‌شود که به صورت دستی و با قلم نگاشته شده و از نظر تاریخی، فرهنگی و علمی دارای ارزش بالایی‌اند. در ایران، این آثار به عنوان بخشی از میراث فرهنگی کشور شناخته می‌شوند و نگهداری و حفاظت از آن‌ها از اهمیت بالایی برخوردار است.

نسخ خطی به عنوان بخشی ارزشمند از میراث فرهنگی کشور، نقشی اساسی در صیانت از هویت ملی، تاریخی و فکری جوامع ایفاء می‌کنند. این آثار، نه تنها از نظر هنری واجد اهمیت‌اند، بلکه از حیث انتقال دانش، ارتقاء فرهنگ عمومی و شکل‌دهی به حافظه تاریخی ملت‌ها نیز حائز ارزش‌اند، میراث مکتوب، به‌ویژه در قالب آثار خطی، با دارا بودن ابعاد کمی و کیفی متنوع، نقشی مؤثر در غنای علمی و فرهنگی جامعه دارند. توجه به این میراث، پلی میان نسل‌ها و دوره‌های تاریخی ایجاد می‌کند و زمینه‌ساز تقویت ارتباطات قومی، ملی و حتی بین‌المللی می‌شود. بدین‌سان، حفاظت و پاسداشت نسخ خطی، نه فقط به معنای نگهداری از آثار گذشته، بلکه گامی در راستای پویایی فرهنگی و استمرار جریان‌های علمی و اندیشگانی در عصر حاضر است؛ از این‌رو است که نسخ خطی باید مورد توجه جدی قرار گیرند تا به‌عنوان شواهدی از تاریخ، فرهنگ و تمدن‌های گذشته حفظ و نگهداری شوند؛ بنابراین، فراهم‌آوری نسخ خطی امری است ضروری و هم‌سو با تداوم فرهنگ غنی اسلامی-ایرانی. در این‌رستا، سیاست‌گذاران و مجریان می‌بایست به اتخاذ راهبردهایی بپردازند که ضمن حفاظت فیزیکی از این نسخ، دسترسی پژوهشگران و عموم مردم به این منابع ارزشمند را نیز تسهیل نمایند، گذشته از این مهم، شرایط جنگی در کشور، سبب شده است نگرانی‌هایی قابل‌درک در خصوص حفاظت از میراث فرهنگی خاصه نسخ خطی در مجموعه‌های دولتی و ... مطرح شود. به‌طور کلی باید یادآور شد به حقوق بشردوستانه بین‌المللی تخریب توقیف اموال دشمن (بدون تمایز میان اموال منقول و غیرمنقول و خصوصی یا عمومی) را ممنوع می‌داند مگر به دلایل ضرورت نظامی (لسانی، ۱۳۹۱: ۱۴۷). پاراگراف دوم ماده ۵۶ کنوانسیون چهارم لاهه ۱۹۰۷ م. تأکید می‌کند که توقیف، تخریب یا ورود خسارت عامدانه به مؤسساتی مانند: مؤسسات آموزشی، مذهبی، نیکوکاری، علمی و مذهبی، بناهای تاریخی و آثار علمی و هنری ممنوع است و در صورت وقوع با تعقیب قضایی روبه‌رو خواهد شد (همان: ۱۴۹). با این‌همه، وجود چنین مفاد قانونی تضمینی در برابر حملات رژیم‌های اشغالگری از جمله رژیم جعلی اسرائیل نخواهد بود.

به‌طورکلی، به‌رغم اهمیت این گنجینه‌های ارزنده و فارغ از موضوع جنگ ارزیابی‌های اولیه حاکی از آن است که چالش حفاظت و نگهداری از نسخ خطی کماکان وجود داشته و به شناسایی و بهره‌برداری از این منابع توجه شایسته‌ای مبذول نشده است. این مسأله نه تنها حفاظت این میراث‌گران‌بها را به مخاطره می‌اندازد، بلکه احتمال آسیب‌دیدگی آن‌ها در شرایط بحران‌ها از جمله جنگ را دوچندان می‌کند. به‌منظور حفظ و صیانت از نسخ خطی کشور، همکاری منسجم و هم‌آهنگ میان خبرگان بحث، گروه‌های پژوهشی، نهادهای دولتی و غیردولتی، سازمان‌های فرهنگی و رسانه‌های جمعی ضروری است (خبرگزاری ایبنا) ضروری است؛ این همکاری‌ها در قالب ساختاری منظم و دقیق سامان‌دهی شوند تا از ظرفیت‌های ملی و بین‌المللی برای حفاظت، مرمت و اشاعه این قسمت از میراث فرهنگی به‌نحوی شایسته و بایسته استفاده شود، فرآیند گردآوری، حفاظت، سازماندهی، اشاعه محتوا و اطلاع‌رسانی در اشکال مختلف، ضمن آسیب‌شناسی جدی مبتنی بر یافته‌های پژوهشی، می‌تواند جایگاه از دست‌رفته یا کم‌رنگ شده این میراث ارزشمند را احیاء و بازسازی نماید و این سرمایه‌های ملی را در شرایط جنگ و شرایط عادی از مخاطرات قریب‌الوقوع محفوظ دارد. به بیانی این پژوهش درصدد است، به‌طور ویژه به چالش‌های حفاظت از نسخ خطی در شرایط جنگی بپردازد ضمن آن‌که ایده وجود چالش‌ها در حفاظت از این میراث ملی در شرایط عادی را رد نمی‌کند.

پرسش و فرضیه پژوهش: پله آغازین این نوشتار آن است که حراست، نگهداری و حمایت از نسخ خطی و خصوصاً نسخ خطی نادر، وظیفه ذاتی حاکمیت در راستای حفظ هویت ملی است. بدیهی است نقش دولت در این خصوص در شرایط بحرانی از قبیل نبردهای نظامی بیش از پیش پررنگ می‌شود. به‌همین جهت پژوهش حاضر، با هدف بازشناسی چالش‌های حفاظت از میراث فرهنگی در شرایط جنگی صورت گرفته است. به بیانی

دیگر، تلاش شده است در این پژوهش به این پرسش محوری پاسخ داده شود که، چالش‌های حفاظت از نسخ خطی در شرایط نبرد میان ایران و رژیم اسرائیل کدام‌اند؟ ارزیابی این امر می‌تواند به ارائه راهبردهای سیاستی مؤثری در راستای حفظ این میراث و تحکیم بنیان‌های فرهنگ غنی اسلامی-ایرانی منجر شود.

شکل ۱: سردر موزه نسخ خطی فولادشهر اصفهان (نگارندگان، ۱۴۰۴).

Fig. 1: Entrance to the Folangshahr Manuscript Museum in Isfahan (Authors, 2025).

مبانی نظری

حوزه نسخ خطی در ایران از پیشینه‌ای دیرینه و پرافتخار برخوردار است که طی قرون متمادی، در پرتو تعاملات فرهنگی، دینی و علمی، به تدریج شکل گرفته و به صورت نظام‌مند گسترش یافته است. این سابقه غنی، بیانگر جایگاه ممتاز نسخ خطی در تاریخ تمدن ایرانی و نماد اهمیت آن‌ها به عنوان بخشی از میراث فرهنگی، دینی و علمی ملت ایران است.

در دوره‌های پیش از اسلام، ایران دارای سنت‌های ریشه‌داری در زمینه کتابت، نگهداری متون و انتقال دانش مکتوب بود. با ورود اسلام و تأکید این دین بر کتابت قرآن و آثار دینی، نقش نسخ خطی در ساختار فرهنگی و اجتماعی جامعه ایرانی برجسته‌تر شد؛ هرچند در این ادوار، چارچوب‌های قانونی مدون برای حفاظت از این آثار وجود نداشت، اما سنت‌های فرهنگی، دینی و اجتماعی، نقش مهمی در انتقال، نگهداری و تکثیر این منابع ایفا می‌کردند، در سده‌های میانه، به‌ویژه در دوران شکوفایی تمدن اسلامی، ایران شاهد ظهور کتابخانه‌ها و مراکز علمی متعدد بود که نقش محوری در گردآوری، طبقه‌بندی و حفظ نسخ خطی ایفاء می‌کردند. نهادهایی چون دارالکتب‌ها و کتابخانه‌های سلطنتی، که اغلب تحت حمایت مستقیم حاکمان، دانشمندان و نخبگان فرهنگی قرار داشتند، ساختارهای اولیه‌ای برای ساماندهی این آثار به وجود آوردند. در این دوره، اگرچه قوانین مصرح و نهادهای رسمی حفاظت وجود نداشت، اما فرمان‌ها و رویه‌های حکومتی و دینی به صورت غیررسمی در تنظیم نحوه نگهداری و بهره‌برداری از این منابع مؤثر بودند، در دوره معاصر، با شکل‌گیری نهادهای فرهنگی نوین، توجه به نسخ خطی به عنوان بخشی از میراث ملی تقویت شد. تأسیس کتابخانه ملی ایران در سال ۱۳۱۶ ه.ش. را می‌توان نقطه عطفی در این مسیر دانست؛ نهادی که در قالب یک سازمان رسمی و تحت پوشش قوانین دولتی، مسئولیت شناسایی، فهرست‌نویسی، حفاظت و نگهداری از نسخ خطی را به عهده گرفت و در نظام‌مندسازی سیاست‌های مربوط به میراث مکتوب نقشی محوری ایفاء کرد. نسخ خطی ایران از دیرباز به مثابه میراثی گران‌بها و منبعی ارزشمند برای پژوهش‌های فرهنگی، تاریخی و علمی شناخته شده‌اند. اما متأسفانه وضعیت فعلی این

نسخ در ایران با چالش‌ها و مشکلات متعددی روبه‌رو است که می‌تواند تهدیدی جدی برای حفظ و بهره‌برداری از این گنجینه‌های فرهنگی باشد. در نگاه سنتی، نسخ خطی تنها به‌عنوان آثار عتیقه و قیمتی در گوشه کتابخانه‌ها یا موزه‌ها نگهداری می‌شوند و دسترسی به آن‌ها محدود به شماری معدود از علماء و پژوهشگران است. اما با پیشرفت‌های فناوری اطلاعات و انقلاب دیجیتال، تلاش‌هایی صورت گرفته تا با استفاده از ابزارهای مدیریت اطلاعات و دیجیتالی کردن نسخ خطی، امکان بهره‌برداری گسترده‌تر و دسترسی آسان‌تر به این منابع فراهم شود. تولید ریزفیلم^۲، چاپ نسخ خطی بر روی کاغذهای مخصوص و استفاده از دستگاه‌های اسکنر با کیفیت بالا، گام‌های مهمی در راستای حفاظت و اشاعه این آثار بوده است؛ هم‌چنین، برخی کتابخانه‌های بزرگ اقدام به ارائه نسخه‌های دیجیتال نسخ خطی در بستر اینترنت نموده‌اند که این امر می‌تواند مولد تحولی بزرگ در پژوهش‌های مرتبط با نسخ خطی باشد، اما با وجود این پیشرفت‌های مذکور، مشکلات فراوانی وجود دارد که مانع از رسیدن به وضعیت مطلوب می‌شود. این در حالی است که شرایط جنگی در کشور و نفوذ نیروهای متخاصم به کشور با هدف از میان بردن سرمایه‌های انسانی و نمودهای هویت فرهنگی و ملی توجه اذهان را به سوی حفاظت هرچه بیشتر از این سرمایه‌های فرهنگی معطوف کرده است.

پیشینه قانونی مدیریت حوزه نسخ خطی در ایران

ارزیابی پیشینه تقنینی مرتبط با موضوع نسخ خطی به‌عنوان بخشی از میراث فرهنگی منقول کشور، بازویی است کمکی در راستای شناخت بهتر جایگاه این میراث در متن قوانین. هم‌چنین ضروری است برای ارزیابی پژوهش در جایگاه و اهمیت نسخ خطی به قوانین رجوع شود تا بتوان به شناخت خوبی راجع به آن‌ها نایل شد. جدول ۱، نکات برجسته درخصوص سیر قانون‌گذاری نسخ خطی را بازنمایی می‌کند (سامانه ملی قوانین ایران).

تحلیل اسناد فرادستی و نظام تقنینی مرتبط با نسخ خطی در ایران نشان می‌دهد که در طول دهه‌های گذشته، بنیانی نسبتاً ساختارمند برای حفاظت، صیانت و بهره‌برداری از این میراث مکتوب شکل گرفته است. تصویب قانون حفظ آثار ملی در سال ۱۳۰۹ ه.ق. نقطه عزیمت نهادینه‌سازی حمایت حقوقی از موارث فرهنگی و تاریخی تلقی می‌شود. به‌تبع آن، تدوین و تصویب اساس‌نامه‌ها و آیین‌نامه‌های سازمان‌های تخصصی نظیر سازمان اسناد و کتابخانه ملی، سازمان میراث فرهنگی و دیگر نهادهای ذی‌ربط، چارچوب‌های اجرایی و تخصصی گردآوری، مستندسازی و نگهداری نسخ خطی را توسعه بخشید. از منظر حقوق بین‌الملل، الحاق جمهوری اسلامی ایران به کنوانسیون‌های چندجانبه نظیر کنوانسیون ۱۹۷۰ م. یونسکو در زمینه منع انتقال غیرقانونی مالکیت اموال فرهنگی، و عضویت در نهادهایی چون مؤسسه بین‌المللی یکنواخت‌سازی حقوق خصوصی، سطحی از تعهدات الزام‌آور فراملی را بر نظام حقوقی کشور تحمیل کرده است. این تعهدات، به‌ویژه در حوزه مقابله با قاچاق فرهنگی و بازگرداندن آثار، اهمیت به‌سزایی دارد. باوجود چنین پیشینه‌ای، بررسی تطبیقی و تحلیلی اسناد موجود نشان می‌دهد که این منظومه حقوقی هنوز از کاستی‌هایی نظیر پراکندگی نهادهای مسئول، ضعف نظام جامع ثبت و بیمه آثار، خلأ در سیاست‌گذاری مالکیت خصوصی نسخ خطی و فقدان رویکرد یکپارچه در مواجهه با بحران‌های اضطراری، به‌ویژه شرایط جنگی و بلایای طبیعی، رنج می‌برد. این چالش‌ها ضرورت بازنگری در راهبردهای کلان و تدوین سیاست‌های نوین مبتنی بر مقتضیات زمان را خاصه در دوران نبرد نظامی برجسته می‌سازند.

مطالعات پیشین

مطالعات مربوط به نسخ خطی در سال‌های اخیر عمدتاً در سه حوزه اصلی متمرکز بوده‌اند: حفاظت و مرمت، فهرست‌نویسی و دیجیتال‌سازی، و بررسی جایگاه میراث فرهنگی در بحران‌ها و جنگ‌ها. مرور پژوهش‌ها نشان می‌دهد که اگرچه پیشینه نسبتاً غنی در زمینه شناسایی، معرفی و تحلیل نسخه‌ها وجود دارد، اما پژوهش‌هایی که به‌صورت منسجم به تأثیر شرایط جنگی بر حفاظت نسخ خطی پرداخته باشند، بسیار محدودند.

در سال‌های اخیر، توجه پژوهشگران بیش از گذشته به چالش‌های فناورانه و سازمانی در مدیریت نسخ خطی جلب شده است؛ برای نمونه، «عظیمی و سادات موسوی» (۲۰۱۹) با بررسی پنج کتابخانه بزرگ ایران،

جدول ۱: پیشینهٔ تقنینی نسخ خطی در کشور ایران (نگارندگان، ۱۴۰۴).

Table 1: Legislative history of manuscripts in Iran (Authors, 2025).

ردیف	نام سند (قانون و تصویب‌نامه)	شمارهٔ جزء / بند / ماده / صفحه	نکات برجسته / نقاط ضعف و قوت / پیامدهای اجرا
۱	قانون حفظ آثار ملی، مصوب ۱۳۰۹ ه.ش.	مواد (۱)، (۷)، (۸)، (۹) و (۱۰)	کلیهٔ آثار تاریخی، فرهنگی و طبیعی ایران را تحت حفاظت دولت قرار داده و هرگونه تخریب، حفاری غیرمجاز یا انتقال این آثار را ممنوع می‌کند. این قانون مؤسسات و افراد را موظف می‌سازد تا در حفظ و نگهداری این میراث ملی همکاری نمایند.
۲	قانون تأسیس سازمان اسناد ملی ایران، مصوب ۱۳۴۹ ه.ش.	کلیهٔ مفاد	مسئولیت جمع‌آوری، حفظ، طبقه‌بندی و ارائه اسناد و مدارک مهم ملی را به این سازمان محول کرد. هدف آن، نگهداری از میراث مکتوب کشور و تسهیل دسترسی پژوهش‌گران و مراجع رسمی به این اسناد بود.
۳	قانون الحاق ایران به کنوانسیون اتخاذ تدابیر لازم برای ممنوع کردن و جلوگیری از ورود و صدور و انتقال مالکیت غیرقانونی اموال فرهنگی، مصوب ۱۳۵۳ ه.ش.	بند «ح» ماده (۱)	نسخ خطی نادر و آثار اوایل صنعت چاپ، کتاب‌ها، اسناد و انتشارات قدیمی که واجد اهمیت ویژه هستند (از نظر تاریخی، هنری، علمی، ادبی و غیره) به‌طور مجزا یا در مجموعه‌ها، جزء اموال فرهنگی محسوب شده و مفاد کنوانسیون شامل این نسخ می‌شود.
۴	قانون الحاق ایران به کنوانسیون حمایت میراث فرهنگی و طبیعی جهان، مصوب ۱۳۵۳ ه.ش.	کلیهٔ مفاد	تعهد ایران به شناسایی، حفاظت و معرفی میراث فرهنگی و طبیعی خود در سطح جهانی را رسمیت بخشید. بر اساس این کنوانسیون، ایران موظف به حفظ این آثار برای نسل‌های آینده و همکاری بین‌المللی در این زمینه شد.
۵	قانون تعیین تکلیف کتب مصادره‌ای، مصوب ۱۳۶۳ ه.ش.	کلیهٔ مفاد	قانون فوق مشتمل بر ماده واحده و شش تبصره، به موضوع کتب خطی اعم از نادر و غیر از آن اشاره دارد. در همین قانون تکالیف کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران در قبال کتب مذکور نیز مشخص می‌شود.
۶	قانون اساسنامهٔ سازمان میراث فرهنگی کشور، مصوب ۱۳۶۷ ه.ش.	بندهای «۶»، «۸»، «۹»، «۱۳» و «۱۵» ماده (۳)	ثبت آثار منقول در فهرست آثار ملی، شناسایی و استرداد اموال فرهنگی ایران، شناسایی و در اختیار گرفتن اموال دارای ارزش تاریخی-فرهنگی ضبط‌شده دستگاه‌ها توسط سازمان میراث فرهنگی کشور، معرفی آثار با ارزش فرهنگی - تاریخی و ایجاد مرکز اسناد و مدارک میراث فرهنگی کشور اشاره دارد.
۷	قانون اساسنامهٔ کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، مصوب ۱۳۶۹ ه.ش.	مواد (۳) و (۷)	گردآوری، حفاظت، سازماندهی و اشاعهٔ اطلاعات مربوط به آثار مکتوب (چاپی و خطی) و غیرمکتوب مرتبط با کشور و یا مردم، بر عهدهٔ کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران گذاشته می‌شود.
۸	قانون مجازات اسلامی، مصوب ۱۳۷۵ ه.ش.	ماده (۵۶۱) و تبصره ماده (۵۶۸)	در نظر گرفتن مجازات تعزیری برای قاچاقچیان اموالی تاریخی-فرهنگی کشور. همچنین تشخیص ماهیت تاریخی-فرهنگی اموال بر عهدهٔ سازمان میراث فرهنگی وقت گذاشته می‌شود.
۹	قانون الحاق دولت جمهوری اسلامی ایران به کنوانسیون مؤسسه بین‌المللی یکنواخت‌سازی حقوق خصوصی پیرامون اشیای فرهنگی مسروقه یا غیرقانونی خارج شده، مصوب ۱۳۷۹ ه.ش.	کلیهٔ مفاد	نسخ خطی از اشیاء فرهنگی محسوب می‌شوند؛ بنابراین کلیهٔ مفاد قانون مذکور، دربارهٔ اشیاء فرهنگی مسروقه یا قاچاق، با نسخ خطی مرتبط است.
۱۰	قانون برنامه پنج‌ساله پنجم توسعه جمهوری اسلامی ایران (۱۳۹۰-۱۳۹۴) (مدت منقضي)، مصوب ۱۳۸۹ ه.ش.	بند «د» ماده (۱۱)	از مالکیت و حقوق قانونی مالکین بناها و آثار و اشیای تاریخی منقول در جهت حفظ، صیانت و کاربرد مناسب آن‌ها و اقدامات لازم جهت بیمهٔ آثار فرهنگی، هنری و تاریخی حمایت مالی و معنوی نماید.

نشان داده‌اند که تنوع ساختاری، تفاوت در فراداده‌ها (متادیتا) و فقدان الگوی واحد، مانعی جدی در مدیریت تحقیقات نسخه‌شناختی است. آن‌ها پیشنهاد کرده‌اند که یک کاربرگ واحد فهرست‌نویسی با ۸۲ عنصر می‌تواند انسجام اولیه را ایجاد کند. این پژوهش یکی از معتبرترین تلاش‌ها برای استانداردسازی فهرست‌نویسی در ایران به‌شمار می‌رود.

در حوزه حفاظت، یونسکو (2017) و دادگاه کیفری بین‌المللی (2021) در گزارش‌های خود، به افزایش خطر نابودی میراث فرهنگی در جنگ‌ها اشاره کرده‌اند. یافته‌های این اسناد نشان می‌دهد که درگیری‌های نظامی معاصر، تهدیدهایی جدی برای مخطوطات، بناهای تاریخی و میراث مکتوب ایجاد کرده است. این گزارش‌ها ضمن بررسی نمونه‌های متعدد در سوریه، عراق، مالی و اوکراین، بر ضرورت استفاده از روش‌های دیجیتال‌سازی اضطراری و ایجاد مخازن امن تأکید می‌کنند.

در مطالعات داخلی نیز مسئله حفاظت فیزیکی و حقوقی نسخ خطی مورد بررسی قرار گرفته است. لسانی (۱۳۹۱) در پژوهش خود درباره حمایت حقوق بین‌الملل از میراث فرهنگی در اشغال نظامی، تصریح می‌کند که مقررات کنوانسیون لاهه ۱۹۵۴ م. اگرچه ظرفیت‌های حقوقی مهمی دارند، اما در عمل در برابر تجاوز یا حملات هدفمند، کارایی کامل ندارند. از این منظر، فقدان ضمانت اجرایی و ضعف همکاری‌های بین‌المللی، تهدیدی جدی برای میراث مکتوب به‌ویژه در مناطق درگیر جنگ محسوب می‌شود.

در حوزه معرفی و تحلیل نسخه‌ها، پژوهش‌هایی چون: «مرعشی نجفی» (۱۳۸۷)، «میرزایی» (۲۰۱۴)، «نقابی» و «همکاران» (۱۴۰۴) و «رستمی» و «همکاران» (۱۴۰۴) سهم قابل توجهی داشته‌اند. این مطالعات ضمن معرفی نسخه‌های تازه‌یافته یا کمترشناخته‌شده، نشان داده‌اند که پراکندگی منابع، نبود فهرست‌نویسی جامع و ضعف نظام مستندسازی، مشکلات بنیادینی هستند که حتی در شرایط عادی، حفاظت نسخ را تهدید می‌کنند. یافته‌های این پژوهش‌ها مؤید آن است که مشکلات موجود در دوره صلح، در شرایط جنگی چند برابر خواهد شد. در حوزه دیجیتال‌سازی نیز، پژوهشگران ایرانی و بین‌المللی به چالش‌هایی مانند: کمبود تجهیزات استاندارد، ضعف زیرساخت، فقدان نیروی متخصص و آسیب‌پذیری شدید داده‌ها در زمان بحران پرداخته‌اند؛ برای مثال، «صادق‌زاده و ایقان» (۱۳۹۷) تأکید می‌کنند که ایران هنوز فاقد یک سامانه ملی منسجم برای دیجیتال‌سازی و پشتیبان‌گیری امن از نسخ خطی است و این مسئله، یکی از آسیب‌پذیرترین نقاط در نظام حفاظت میراث مکتوب به‌شمار می‌رود.

در یک نگاه کلی، مطالعات پیشین نشان می‌دهد که پژوهش‌های موجود بیشتر بر محورهای: تاریخ‌گذاری نسخه‌ها، معرفی نسخ، استانداردهای فهرست‌نویسی، و اصول مرمت متمرکز بوده‌اند؛ اما ارزیابی چالش‌های حفاظت از نسخ خطی در شرایط جنگی یا بحران‌های نظامی، هنوز یک خلأ پژوهشی مهم، به‌ویژه در ایران است. این خلأ ضرورت انجام پژوهش حاضر را دوچندان می‌کند تا با رویکردی آسیب‌شناسانه، وضعیت نسخ خطی در بستر جنگ و تهدیدات امنیتی بررسی شود.

روش پژوهش

در راستای تحقق اهداف پژوهش حاضر، از روش کیفی و رویکرد داده‌بنیاد^۲ با تأکید بر الگوی سنتی گلستر بهره گرفته شده است. این رویکرد بر استنتاج نظریه از دل داده‌ها، بدون تحمیل مفاهیم پیشینی، تأکید دارد. در چارچوب این رویکرد، نمونه‌گیری به صورت هدفمند/قضاوتی انجام گرفته و از جمله معیارهای ورود مشارکت‌کنندگان به مطالعه، تخصص در حوزه نسخ خطی و برخورداری از حداقل پنج سال سابقه فعالیت حرفه‌ای در این زمینه بوده است.

ابزار گردآوری داده‌ها، مصاحبه‌های نیمه‌ساختاریافته بوده که در بازه زمانی فروردین تا اردیبهشت ۱۴۰۴ ه.ش.، با ۱۳ نفر از صاحب‌نظران و متخصصان مرتبط انجام شده است. ویژگی‌های جمعیت‌شناختی این افراد در جدول شماره ۲ ارائه شده است. با توجه به محدودیت در دسترسی حضوری به کلیه مشارکت‌کنندگان، بخشی از مصاحبه‌ها به صورت برخط (آنلاین) صورت پذیرفت و روند گردآوری داده‌ها تا دستیابی به اشباع نظری ادامه

یافت. شاخص‌های اشباع نظری در این پژوهش شامل تکرار داده‌ها، تثبیت مقولات مفهومی و ثبات روابط میان آن‌ها بوده است. به‌منظور اطمینان از تحقق کامل اشباع نظری، سه مصاحبه تکمیلی نیز انجام شد. در مرحله تحلیل، از روش تحلیل مضمون استفاده گردید. به این ترتیب که مصاحبه‌ها به‌طور دقیق پیاده‌سازی شده و داده‌ها به‌صورت جمله‌به‌جمله بررسی شدند. پس از استخراج مفاهیم پایه، مفاهیم مشابه در قالب مقولات معنایی سامان‌دهی شد. برای تضمین اعتبار و پایایی پژوهش، از راهبردهای پیشنهادی لینکلن و گوبا (Lincoln & Guba, 1985) بهره گرفته شد. ازجمله این راهبردها می‌توان به پیاده‌سازی دقیق داده‌ها، بازتابندگی پژوهش‌گر، مثلث‌سازی میان پژوهش‌گران و بازبینی نتایج توسط مشارکت‌کنندگان اشاره کرد. نتایج حاصل از این راهبردها نشان داد که نه‌تنها تضاد معناداری میان دیدگاه پژوهش‌گران و مشارکت‌کنندگان وجود نداشته، بلکه یافته‌ها از اعتبار مناسبی برخوردار بوده‌اند.

جدول ۲: ویژگی‌های جمعیت‌شناختی مشارکت‌کنندگان (نگارندگان، ۱۴۰۴).

Table 2: Demographic characteristics of participants (Authors, 2025).

فراوانی	صفات	
۵	زن	جنس
	مرد	
۳	۳۰-۳۵	سن
	۳۵-۴۰	
	۴۰-۴۵	
۶	۴۵ به بالا	
۵	کتابدار نسخ خطی	حوزه تخصصی
	پژوهش‌گر حوزه نسخ خطی	
	کارشناس دیجیتال‌سازی نسخ خطی	
۴	۵-۱۰ سال	سابقه کاری
	۱۰-۱۵ سال	
	۱۵ سال به بالا	

یافته‌ها

چنان‌که در بخش‌های پیشین از آن سخن به‌میان آمد، هدف از انجام پژوهش حاضر ارزیابی وضعیت نسخ خطی در شرایط جنگی کشور بوده است. یافته‌ها حاکی از آن است که مدیریت و حفاظت از نسخ خطی در ایران با مجموعه‌ای از چالش‌های جدی و پیچیده مواجه است که نیازمند توجه ویژه، برنامه‌ریزی دقیق و اتخاذ نگرشی چندبُعدی است. به‌طورکلی می‌توان مجموعه چالش‌های موجود را ذیل هشت مقوله سازمانی و مدیریتی، فهرست نویسی و دسترسی، فناوری و دیجیتالی‌سازی، مالی و اقتصادی و حقوقی و شرعی، ساماندهی کرد.

- چالش‌های سازمانی و مدیریتی: ازجمله مفاهیم گنجانیده‌شده ذیل این مقوله می‌توان به فقدان ساختار سازمانی منعطف در شرایط بحرانی و هم‌چنین فقدان برنامه جامع در شرایط اضطراری اشاره کرد. فقدان سیاست‌های پیش‌گیرانه از آسیب‌رسانی به نفایس ملی و نسخ خطی در شرایط بحرانی، ضعف در هماهنگی میان نهادهای ذی‌ربط و مدیریت ناکارآمد برای اولویت‌بندی در انتقال این گنجینه‌های ارزشمند از دیگر مؤلفه‌های گنجانیده‌شده ذیل مقوله چالش‌های سازمانی و مدیریتی است. به‌طورکلی می‌توان اذعان کرد برای حفاظت مؤثر از نسخ خطی در زمان جنگ، تدوین برنامه‌های مدیریت بحران، هماهنگی نهادی و ایجاد سازوکارهای

انتقال امن از ضروریات غیرقابل انکاراند. در این خصوص یکی از مشارکت‌کنندگان چنین اذعان می‌کند: «در شرایط جنگی بزرگ‌ترین مشکل ما این هست که ساختارهای سازمانی برای وضعیت بحران طراحی نشده‌اند. در این خصوص ما نه برنامه مشخصی برای شرایط اضطرار داریم و نه دستورالعمل یکپارچه‌ای برای اولویت‌دهی و انتقال نفایس به وضعیتی ایمن. در واقع همه چیز به صورت واکنشی دفعی صورت می‌گیرد در این شرایط و نه امری از پیش تعیین شده.» در مجموع، تحلیل چنین اظهاراتی نشان می‌دهد که حفاظت از نسخ خطی در شرایط بحرانی، نیازمند برنامه‌ریزی ساختاریافته، آموزش منابع انسانی، هماهنگی بین‌سازمانی، و سیاست‌گذاری فراگیر در سطح ملی و بین‌المللی است. بدون وجود این عناصر، همان‌گونه که مصاحبه‌شونده تأکید کرده است: «در لحظه بحران، دیگر خیلی دیر شده است.»

- چالش‌های فناوری و دیجیتالی‌سازی: در شرایط جنگی، فرآیند دیجیتالی‌سازی نسخ خطی با چالش‌های متعددی روبه‌رو می‌شود که از زیرساخت‌های فنی تا تهدیدات امنیتی را دربر می‌گیرد. یکی از اساسی‌ترین مشکلات، فقدان تجهیزات دیجیتالی‌سازی قابل حمل و ایمن برای استفاده در موقعیت‌های بحرانی است. هم‌چنین، قطع دسترسی به برق، اینترنت و سرورهای امن موجب می‌شود که امکان پشتیبان‌گیری و ذخیره‌سازی داده‌ها به صورت پایدار فراهم نباشد. از سوی دیگر، در بسیاری از نهادها، نیروی انسانی متخصص در حوزه فناوری اطلاعات و آرشیو دیجیتالی برای کار در شرایط جنگی تربیت نشده‌اند. نبود پروتکل‌های استاندارد برای دیجیتالی‌سازی اضطراری، نبود شبکه ارتباطی امن برای انتقال داده‌ها و خطر نفوذ یا تخریب دیجیتالی توسط دشمن یا عوامل خرابکار نیز از جمله مخاطرات عمده هستند. در این زمینه، یکی از متخصصان حوزه اسناد دیجیتالی در مصاحبه‌ای اظهار داشت: «فرآیند دیجیتالی‌سازی در شرایط جنگی، اگر فاقد برنامه‌ریزی قبلی باشد، به سرعت دچار وقفه یا نابودی می‌شود؛ نه تنها زیرساخت فنی از بین می‌رود، بلکه نیروی انسانی نیز اغلب توان یا امنیت لازم برای ادامه فعالیت را ندارد.» در چنین شرایطی، نه تنها امکان توسعه پایگاه‌های داده و بایگانی‌های الکترونیکی متوقف می‌شود، بلکه نسخه‌های دیجیتالی موجود نیز در معرض نابودی یا سرقت اطلاعاتی قرار می‌گیرند (یونسکو، ۲۰۱۷).

تصویر ۲: دیجیتالی‌سازی نسخ خطی آشتیان، استان مرکزی (نگارندگان، ۱۴۰۴).
 Fig. 2: Digitization of Ashtian manuscripts, Markazi Province (Authors, 2025).

- چالش‌های مالی: در شرایط جنگی، محدودیت‌های مالی یکی از اصلی‌ترین موانع حفاظت از نسخ خطی و دیجیتال‌سازی آن‌ها به‌شمار می‌آید. منابع مالی نهادهای فرهنگی در اولویت‌های امنیتی و نظامی قرار نمی‌گیرند و در نتیجه، بودجه اختصاص یافته برای امور فرهنگی، به‌ویژه میراث مکتوب، به شدت کاهش می‌یابد. این کاهش بودجه، خرید تجهیزات حفاظتی، سیستم‌های پشتیبان‌گیری و حتی پرداخت دستمزد نیروهای تخصصی را با مشکل روبه‌رو می‌سازد. علاوه بر این، وابستگی برخی نهادها به کمک‌های بین‌المللی یا بودجه‌های دولتی باعث می‌شود که در دوره‌های بی‌ثباتی سیاسی یا تحریم، حمایت مالی به‌کلی قطع شود. یکی از کارشناسان حوزه حفاظت از نسخ خطی در این باره می‌گوید: «ما حتی در زمان صلح هم با کمبود اعتبار برای نگهداری نسخ ارزشمند مواجه بودیم؛ حالا تصور کنید در دل جنگ که بودجه‌ها صرف دفاع و پشتیبانی می‌شود، چه میزان می‌توان برای حفاظت منابع تاریخی اختصاص داد.» در نتیجه، چالش مالی نه تنها اجرای پروژه‌های بلندمدت را مختل می‌کند، بلکه توان پاسخ‌گویی فوری به شرایط بحرانی را نیز از میان می‌برد.

- چالش‌های شرعی: در شرایط جنگ و بحران، چالش‌های شرعی در حفظ و دیجیتال‌سازی نسخ خطی ممکن است مطرح شود، اما فقه اسلامی با اصل «الضرورات تبيح المحظورات» اجازه می‌دهد بسیاری از محدودیت‌ها برای حفظ میراث مهم و جلوگیری از آسیب بزرگ‌تر موقتاً کنار گذاشته شوند. با این حال، حفظ احترام و حرمت متون مقدس، وقف‌ها و ضوابط مربوط به طهارت هم‌چنان اهمیت دارد و باید تا حد امکان رعایت شود؛ بنابراین، چالش شرعی بیشتر به صورت نیاز به تفسیر دقیق و مدیریت احکام در شرایط اضطراری است و نه ممنوعیت مطلق. همکاری میان فقیهان و کارشناسان میراث فرهنگی برای یافتن راه‌حل‌های شرعی مناسب در شرایط بحرانی ضروری است.

- چالش‌های ناظر بر تملک: در شرایط جنگی، مسئله تملک نسخ خطی و سایر آثار فرهنگی یکی از مهم‌ترین چالش‌هاست که به دلیل آشفتگی‌های ناشی از درگیری‌ها، امکان سرقت، قاچاق، یا انتقال غیرقانونی میراث فرهنگی افزایش می‌یابد. ضعف نظارت‌های قانونی و اداری، به‌ویژه در مناطق درگیر، باعث می‌شود اموال فرهنگی به راحتی از دسترس مالکین قانونی خارج شود و وارد بازارهای سیاه شود. علاوه بر این، برخی گروه‌های مسلح ممکن است از میراث فرهنگی به عنوان اهرم فشار یا منبع مالی استفاده کنند که این موضوع ابعاد امنیتی و اخلاقی جدی دارد (یونسکو، 2017). هم‌چنین، در شرایط جنگ، اختلافات بر سر مالکیت و حق حفاظت از آثار، به‌ویژه در مناطقی که بین طرف‌های متخاصم تقسیم شده‌اند، پیچیدگی‌های حقوقی فراوانی ایجاد می‌کند (دادگاه کیفری بین‌المللی، 2021). برای مقابله با این چالش‌ها، قوانین بین‌المللی هم‌چون کنوانسیون ۱۹۵۴ م. لاهه درباره حفاظت از اموال فرهنگی در برابر آسیب ناشی از جنگ، و پروتکل‌های مرتبط، راهنمایی‌هایی ارائه می‌دهند، اما اجرای آن‌ها در شرایط بحرانی هم‌چنان دشوار است.

نتیجه‌گیری

نسخ خطی، به عنوان بخش مهمی از میراث مکتوب بشری، نقشی اساسی در انتقال دانش، پویایی تمدن‌ها و شکل‌گیری هویت فرهنگی ملت‌ها ایفاء کرده‌اند. جایگاه این آثار در تاریخ اندیشه و تحولات علمی و اجتماعی، موجب شده است که در مراکز علمی جهان، نسخ خطی فراتر از ارزش‌های مادی و موزه‌ای، به مثابه منابعی زنده و کارآمد در تولید و بازتولید معرفت نگریسته شوند. در این میان، کشورهای اسلامی و به‌ویژه ایران، با توجه به غنای تمدنی، تنوع منابع و پیشینه علمی خود، در زمره مهم‌ترین دارندگان این گنجینه‌های گران‌سنگ به‌شمار می‌آیند. با این حال، فقدان یک درک مشترک و عمومی از اهمیت راهبردی این منابع، به‌ویژه در میان اқشار تصمیم‌ساز، نهادهای علمی و حتی روشنفکران فرهنگی، یکی از چالش‌های بنیادین در مسیر صیانت از آن‌ها به‌شمار می‌رود. بدیهی است که میراث فرهنگی، بازتابی از حافظه تاریخی ملت‌هاست و بی‌توجهی به آن، نوعی گسست از گذشته، تضعیف سرمایه اجتماعی و کاهش انسجام هویتی در سطح ملی تلقی می‌شود. اگرچه بسیاری از نسخ خطی طی قرون متمادی از گزند حوادث طبیعی، جنگ‌ها، غارت‌ها و تهاجمات بیگانگان در امان مانده‌اند، اما در صورت عدم گردآوری، مستندسازی، سامان‌دهی و حفاظت در مراکز تخصصی دارای استانداردهای علمی و تحت نظارت

نهادهای قانونی، به شدت در معرض تهدیدهای نوظهور قرار می‌گیرند؛ تهدیدهایی که در موقعیت‌های بحرانی مانند جنگ، ناآرامی‌های سیاسی یا بحران‌های زیست‌محیطی، شدت و گستره بیشتری می‌یابند. پژوهش حاضر با هدف تحلیل وضعیت حفاظتی نسخ خطی در چنین بستری، به شناسایی چالش‌های اصلی و ارائه راهبردهای پیشنهادی پرداخته است. یافته‌ها نشان می‌دهند که حل این چالش‌ها نیازمند رویکردی تلفیقی و جامع در ابعاد فنی، مدیریتی، حقوقی، اقتصادی و فناورانه است؛ از این رو، ترکیبی از دیجیتالی‌سازی، آموزش تخصصی، تأمین مالی پایدار، تدوین مقررات حمایتی، توسعه مشارکت‌های نهادی و ارتقای آگاهی عمومی می‌تواند ضامن حفاظت مؤثر و پایدار از این میراث ارزشمند برای نسل‌های آینده باشد.

- پیشنهادهای پژوهش

به منظور رفع چالش‌های موجود در زمینه حفاظت از نسخ خطی و نیز به منظور صیانت مؤثر از این میراث ارزشمند فرهنگی، مجموعه‌ای از راهبردهای پیشنهادی با در نظر گرفتن شرایط فعلی، ظرفیت‌های موجود و ضرورت‌های حفاظت علمی و فنی از نسخ خطی، به شرح زیر ارائه می‌شوند:

۱. **راهبرد دیجیتالی‌سازی به مثابه اقدامی پیش‌گیرانه:** تهیه نسخه‌های دیجیتالی از نسخ خطی و نگهداری آن‌ها در پایگاه‌های امن، به منظور حفاظت از محتوای این آثار در صورت آسیب دیدن یا نابودی نسخه‌های اصلی در زمان جنگ یا سایر بحران‌های ممکن الوقوع.

۲. **راهبرد توانمندسازی نیروی انسانی:** آموزش تخصصی کارکنان کتابخانه‌ها، مراکز اسنادی و فرهنگی در زمینه شناسایی، نگهداری، مرمت و انتقال اضطراری نسخ خطی، با تأکید بر آمادگی در شرایط بحرانی را باید از دیگر راهبردهای موثق بنابر یافته‌های پژوهش تلقی کرد.

۳. **راهبرد فهرست‌نویسی جامع و یکپارچه:** تنظیم فهرستی دقیق و به‌روز از کلیه نسخ خطی موجود در مراکز دولتی و خصوصی جهت شناخت بهتر دارایی‌های فرهنگی و اولویت‌بندی اقدامات حفاظتی در شرایط اضطراری ارائه می‌شود.

۴. **راهبرد تقویت قوانین و سیاست‌گذاری ملی:** وضع قوانین حمایتی و تدوین سیاست‌های مشخص برای حفاظت از نسخ خطی در شرایط جنگی، از جمله ایجاد مسئولیت قانونی برای نهادهای مرتبط در زمینه نگهداری و صیانت از این آثار از دیگر پیشنهادها قابل ارائه از خلال چالش‌های احصاء شده است.

۵. **راهبرد همکاری نهادی و هماهنگی سازمانی:** ایجاد سازوکار همکاری میان نهادهای فرهنگی، کتابخانه‌ها، سازمان‌های امداد رسان، مدیریت بحران و نهادهای امنیتی جهت واکنش سریع و منسجم در برابر تهدیدها را نیز می‌توان از راهبردهای مهم و منطبق بر خلأهای موجود دانست.

۶. **راهبرد ایجاد مکان‌های امن برای نگهداری:** شامل پیش‌بینی مکان‌هایی مقاوم، پنهان و محافظت‌شده برای انتقال اضطراری نسخ خطی در صورت بروز تهدید مستقیم، همراه با سامانه‌های هشداردهنده و خروج اضطراری است.

۷. **راهبرد افزایش آگاهی عمومی:** اطلاع‌رسانی به مردم درباره اهمیت نسخ خطی به عنوان بخشی از میراث ملی و جلب مشارکت اجتماعی در نگهداری و مراقبت از این آثار، به‌ویژه در مناطق در معرض درگیری یا آسیب را نیز باید به مثابه راهبردی ضروری در راستای حفظ میراث فرهنگی از جمله نسخ خطی قلمداد کرد.

راهکارهای ارائه شده فوق، ترکیبی از اقدامات عاجل و راهبردی‌اند که هدف آن‌ها حفاظت، مرمت و دسترس‌پذیری نسخ خطی است تا این میراث ارزشمند فرهنگی برای نسل‌های آینده بقاء یابد و از خطر تخریب، گم‌شدن و خروج غیرقانونی در امان بماند. امید می‌رود که شناسایی دقیق این چالش‌ها و ارائه راهبردهای پیشنهادی در این پژوهش، بتواند گامی مؤثر در مسیر حفاظت آگاهانه‌تر از این آثار گران‌بها باشد؛ هم‌چنین این نتایج می‌تواند زمینه‌ساز شکل‌گیری سیاست‌گذاری‌های منسجم‌تر و مسئولانه‌تر در حوزه میراث مکتوب در شرایط بحرانی گردد. بی‌تردید، آینده این گنجینه‌های فرهنگی در گرو عنایت جدی‌تر و ساماندهی شده‌تر سیاست‌گذاران، نهادهای فرهنگی و دانشگاهیان به ضرورت برنامه‌ریزی‌های پیش‌گیرانه، همکاری نهادی و

بهره‌گیری از ظرفیت‌های فناورانه و مردمی خواهد بود. امید است این مطالعه بتواند تلنگری باشد برای آغاز توجهی جدی‌تر و گام‌هایی بلندتر در مسیر پاسداشت میراث مکتوب این سرزمین کهن.

سپاسگزاری

بدین وسیله نویسندگان وظیفه خود می‌دانند از همکاری و همراهی ارزشمند جناب آقای دکتر رضا شهبابی (معاون کتابخانه ملی)، جناب آقای هومن یوسف‌دهی (مدیرکل نسخ خطی کتابخانه ملی)، سرکار خانم صفورا مهرابی (رئیس گروه مخزن کتابخانه ملی)، و جناب آقای سید محمد حسین حکیم (معاون اداره کل کتاب‌های خطی و نادر)، صمیمانه قدردانی نمایند. این بزرگواران با ارائه دیدگاه‌های علمی و تخصصی و مشارکت فعال در فرآیند تهیه مقاله، سهمی بسزا در ارتقای سطح علمی و غنای محتوایی این پژوهش ایفا کردند. بی‌تردید نظرات و همکاری‌های ایشان موجب تکمیل ابعاد مختلف موضوع و افزایش اعتبار نتایج حاصل از این تحقیق گردیده است.

درصد مشارکت نویسندگان

سهم همه نویسندگان در نگارش مقاله یکسان بوده است.

تعارض منافع

نویسندگان ضمن رعایت اخلاق نشر در ارجاع‌دهی و دقیق بودن آن در متن و انتهای مقاله، نبود تضاد منافع را اعلام می‌دارند.

پی‌نوشت

1. Cultural Heritage
3. Grounded Theory

۲. میکروفیلم

کتابنامه

- پایگاه اطلاعاتی میراث مکتوب مؤسسه ISC. (۱۴۰۲). «نسخه‌های خطی». وزارت علوم، تحقیقات و فناوری. <http://www.isc.ac>
- پایگاه خبری نسخ خطی ایران. (بی‌تا). <http://www.manuscripts.ir>
- خبرگزاری میراث آریا. (بی‌تا). "کتب و نسخ خطی، حلقه مفقوده در میان آثار فرهنگی". کد خبر: <https://www.chtn.ir> 31399091845215
- رستمی، عباس؛ طحان، احمد؛ و مظفریان، فرزانه. (۱۴۰۴). «معرفی، نقد و بررسی نسخ خطی دیوان صحبت لاری». پژوهش‌های نسخه‌شناسی و تصحیح متون، ۷: ۷۱-۱۱۴. <https://doi.org/10.22034/crtc.2023.423816.1125>
- سامانه ملی قوانین و مقررات کشور. (بی‌تا). <https://qavanin.ir>
- صادق‌زاده وایقان، علی، (۱۳۹۷). «فراهم‌آوری نسخه‌های خطی در ایران: ضرورت، شیوه‌ها، مشکلات، و راهکارها». مطالعات کتابداری و سازماندهی اطلاعات، ۲۹(۴): ۱۱۶-۱۴۲. <https://doi.org/10.30484/nastinfo.2019.2293>
- عظیمی، حبیب‌الله؛ و سادات موسوی، زهره. (۱۳۹۸). «بررسی فهرست‌نویسی نسخ خطی و چاپ سنگی در ایران با استناد به پنج کتابخانه بزرگ و ارائه الگوی مشترک واحد». فصلنامه کتابداری و اطلاع‌رسانی، ۲۲(۱): ۸۵-۲۷. <https://doi.org/10.30481/lis.2019.81431>

- فدایی، غلامرضا، (۱۳۸۶). آشنایی با نسخ خطی و آثار کیمیا (فارسی و عربی). تهران: انتشارات سمت.
 فرقدان، الهام، (۱۳۹۸). «نقش کتابخانه‌ها در تمدن‌های باستان». رشد آموزش تاریخ، ۷۱: ۳۴-۴۱. <https://www.roshdmag.ir>
- لسانی، سید حسام‌الدین، (۱۳۹۱). «حمایت حقوق بین‌الملل از میراث فرهنگی و تاریخی در زمان اشغال نظامی با تأکید بر مسئولیت ایالات متحده آمریکا در دوران اشغال ایران و عراق». مطالعات حقوقی، ۷(۳): ۱۴۴-۱۶۶. <https://doi.org/10.22099/jls.2015.3501>
- مرعشی نجفی، محمود، (۱۳۸۷). نسخه‌های نویافته: گزارشی از گزیده نسخه‌های خطی خریداری شده کتابخانه بزرگ حضرت آیت‌الله‌العظمی مرعشی نجفی (ره). قم: نشر کتابخانه آیت‌الله مرعشی.
 میرزایی، پدram، (۱۳۹۳). «کهن‌ترین نسخه خطی کتابخانه گنج‌بخش در طب». مطالعات شبه‌قاره، ۶(۱۹): ۱۰۷-۱۳۰. https://journals.usb.ac.ir/article_1657.html
- نقابی، عفت؛ شعبانیان، علیرضا؛ و عباسی، حبیب‌الله، (۱۴۰۴). «معرفی و تحلیل نسخه خطی شرح الاسماء الحسینی». پژوهش‌های نسخه‌شناسی و تصحیح متون، ۴ (۱): ۷: ۲۲۴-۱۹۲. <https://doi.org/10.22034/crtc.2024.444142.1141>
- یوسف‌دهی، هومن؛ و شیکهر بتناگر، چندر، (۱۳۹۲). «شناسایی منشأ نسخ خطی خزانه عامره با استفاده از افزوده‌ها و کاسته‌های آزاد بلگرامی». مطالعات شبه‌قاره، ۱۶(۵): ۱۶۷-۱۴۹. <https://doi.org/10.22111/jsr.2013.1269>

References

- Azimi, H. & Sadat-Mousavi, Z., (2019). "A study of cataloging manuscripts and lithographed books in Iran with reference to five major libraries and proposing a unified common model". *Quarterly Journal of Library and Information Studies*, 22(1: 85): 4-27. <https://doi.org/10.30481/lis.2019.81431>
- Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism News Agency (CHTN). (n.d.). Books and manuscripts: the missing link among cultural works (News code: 31399091845215). <https://www.chtn.ir>
- Fadaei, G., (2007). *Introduction to manuscripts and rare works* (Persian and Arabic). Tehran: SAMT Publishing.
- Farqadan, E., (2019). "The role of libraries in ancient civilizations". *Roshd-e Ámoozesh-e Tarikh*, 71: 34-41. <https://www.roshdmag.ir>
- International Criminal Court. (2021). "Case law on cultural heritage destruction in armed conflicts". <https://www.icc-cpi.int/cases>
- Iranian Scientific Information Database (ISC). (2023). Manuscripts. Ministry of Science, Research and Technology. <http://www.isc.ac>
- Iran Manuscripts News Agency. (n.d.). Iranian manuscripts. <http://www.manuscripts.ir>
- Lasani, S. H., (2012). "The protection of cultural and historical heritage under international law during military occupation, with emphasis on the responsibility of the United States in the occupation of Iran and Iraq". *Legal Studies*, 7(3: 3): 144-166. <https://doi.org/10.22099/jls.2015.3501>
- Lincoln, Y. S., & Guba, E. G., (1985). *Naturalistic Inquiry*. Beverly Hills, CA: Sage Publications.

- Mar'ashi Najafi, M., (2008). *Newly found manuscripts: A report on selected manuscripts purchased by the Grand Library of Ayatollah Mar'ashi Najafi*. Qom: Ayatollah Mar'ashi Library Publishing.
- Mirzaei, P., (2014). "The oldest manuscript of the Ganjbakhsh Library in medicine". *Studies of the Subcontinent*, 6(19): 107–130. https://journals.usb.ac.ir/article_1657.html
- Naghabi, E., Shabbanian, A. & Abbasi, H., (2025). "Introduction and analysis of the manuscript "Sharh al-Asma' al-Husayni". *Researches in Manuscript Studies and Text Editing*, 4(1): 192–224. <https://doi.org/10.22034/crtc.2024.444142.1141>
- National System of Laws and Regulations of Iran. (n.d.). Qavanin. <https://qavanin.ir>
- Roštami, A., Tahan, A. & Mozaffarian, F., (2025). "Introduction, Criticism and Review of the Manuscripts of Divan Sohbat-e Lari". *Journal of Codicology and Manuscript Research (In Persian: Pizhūhish/hā-yi nuskah/shināsī va taṣṭīḥ-i mutūn)*, 4(1): 71-114. <https://doi.org/10.22034/crtc.2023.423816.1125>
- Sadeghzadeh-Vayqan, A., (2018). "Providing manuscripts in Iran: Necessity, methods, problems, and solutions". *Library and Information Organization Studies*, 29(4: 116): 119–142. <https://doi.org/10.30484/našinfo.2019.2293>
- The Hague Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict. (1954). UNESCO. <https://www.unesco.org/en/legal-affairs/la-convention-de-la-haye>
- UNESCO. (2017). "Protecting cultural heritage in armed conflict: Challenges and responses". <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000247496>
- Yousef-Dehi, H. & Shikhar Betnagar, C., (2013). "Identifying the origin of the Khazaneh-ye Amireh manuscripts using additions and omissions in the free Belgrami". *Studies of the Subcontinent*, 16(5): 149–167. <https://doi.org/10.22111/jsr.2013.1269>